

Józan Ildikó

Nyelvek poétikája. Alice, Évike, Kosztolányi meg a szakirodalom és a fordítás

Bár a cím azt sugallhatja, szigorúan véve mégsem Kosztolányi Dezső nyelvszemléletével kívánok foglalkozni, de a nyelv, pontosabban a nyelvek kérdése kiindulópontja és háttere lesz elmeszematásomnak. A cím kicsit áttételesebben arra is kíván utalni, hogy a fordított műveket érdemes irodalmi művekként (fordításművekként) számba venni. De ne szaladjunk ennyire előre...

Kosztolányinál a nyelv értelmezésére tett kísérletek szorosán összefüggnek egyfelől az irodalmi művek, másfelől az anyanyelv és az idegen nyelvek közötti különbség értelmezésének kérdéskörével, e kettő pedig a fordítás kérdéskörével.

Kosztolányi nyelvszemléletéről áttekinthetetlen mennyiségű tanulmány született, és az irodalomértelmezői stratégiák széles tárháza figyelhető meg ezekben az írásokban. Mégis, ami sok írásban a leghangsúlyosabban szembeötlik, az egyik oldalról az azonosulásra, elfogadásra való hajlam (merthogy KD nyelvről szóló írásai szerethetők, jól idézhetőek, olyan szépeket és bölcseseket mond, hogy az iránymutató, bibliaként olvasható), másrészt annak kiemelése, hogy ez a nyelvszemlélet *egységese*, illetve – különösen, amikor a különböző nyelvekről beszél – *elfogulatlan* (mert – mondják vagy olvassák a tanulmányok – KD szerint a nyelvek egyenrangúak). A róla szóló irodalom egy tetemes részében akár úgy is tűnhet, mintha az egységesség és az elfogulatlanság képeznék azokat az értékeket, melyeket különösen méltányolnunk kellene KD-nál, és amelyek hiányát adott esetben méltán marasztaljuk el.

Ha az értelmező valóban közelebb megy e nyelvszemléletnek ahhoz az oldalához, amely az idegen nyelvek, illetve a fordítás kérdéseivel foglalkozik, bizony ott már nem olyan egyszerű határozottan lelkendezni vagy határozottan nem lelkendezni KD-ért, esszéit és fikciós írásait, vagy tanulmányait és fordításait egymásra vetíteni. Mert például – jól tudjuk – azt mondja, hogy szerinte a nyelvben az *árnyalat* a lényeg, amit sem az idegennyelv-tanulás, sem a fordítás nem tesz hozzáférhetővé. Ugyanakkor töretlen lendülettel fordít, azaz, ha *következetesen* gondolkodunk, a szeretett és egyenrangú idegen nyelvek *árnyalatait* süllyeszti el nagy hatóerejű naszadjával. Talán éppen ezt problematizálja a kleptomán műfordítóról szóló írásában.¹ És hogy még egy dilemmánkat felfedjük, KD szomorúbb, amikor a magyar irodalom hön szeretett *árnyalatainak* az elvesztésére gondol idegen nyelvű fordítások kapcsán, mint amikor valamely idegen mű magyar fordításával bíbelődik; sőt szépprózájában egyes nyelvekhez tetszetősebb, másokhoz kevésbé hízelgő karaktert társít.

Míndez persze nem jelenti, hogy Kosztolányival baj van. És természetesen azt sem, hogy az *elfogulatlanság* vagy az *egységesség* ne lehetne irányadó érték, de érdemes átgondolni, hol és milyen viszonyrendszerekben, kapcsolatokban kell ezeket keressük, különösen, ha különböző státuszú irodalmi művek között szeretnénk rájuk lelteni. Még fontosabbnak gondolom, hogy aki az elfogulatlanságot és az egységességet teszi mérlegre egy életmű kapcsán, saját értelmezői szempontjait is felül kell vizsgálja: ha a másiktól elvárt értékeket önmagunktól nem követeljük meg, hiteltelenné, megbízhatatlanná válunk.

¹ *Esti Kornél*, 14. fejezet, „melyben Gallusnak, a művelt, de rossz útra tévelyedett fordítónak titokzatos üzelmeiről rántjuk le a leplet”.

Kétségtelenül a bizalom, az egymásba vetett hit annak az alappillére, amit *tudásnak* szoktunk nevezni. Egy másik oldalról, kritikusabban szemlélve: tudásunk hitek és tévhitek építménye. Hit és tévhit ugyanannak a gondolatnak vagy tárgynak két történeti pillanata vagy aspektusa... Mielőtt túlzottan belebonyolódnék e kérdéskörbe, s – teljesen jogosan – szememre vetnék gondolatmenetem felületességét a tudás konstruálódását és mibenlétét illetően, csak annyit szeretnék hangsúlyozni, hogy ha a tudás ezen a tisztán spekulatív szinten is problémás és megragadhatatlan, nem kevésbé zavarba ejtő, ha *létrejöttének és hagyományozódásának példáit* vizsgáljuk.

Mindent felfogni, befogadni és megérteni nem lehet: a tudás létrejöttének alapvető és szükségszerű jellegzetessége tehát a szándékos vagy önkéntelen válogatás és a redukció, azaz a lényegre sűrités és az egyszerűsítés. Olyannyira, hogy egy-egy gondolatmenet a befogadókban végső soron és igen gyakran egy-egy fogalomba, kifejezésbe csontosodik, és így éli tovább vidáman életét. Felszámolhatatlan, mert a tárgyához fűződő viszonya nem elég alaptalan ahhoz, hogy hitelét veszítse, viszont egyszerűségénél fogva könnyen megjegyezhető és továbbadható. Olyan „tudás” látszatát kelti, melyet nem szükséges kétségbe vonni vagy felülvizsgálni.

Az elmúlt negyven évben két olyan méltán nagy hatású mű született, mely Kosztolányi fordításait valamely részletességgel kortársai hasonló művei között vagy a 20. századi fordítástörténet keretében vizsgálja. Az egyik Rába György *A szép hűtlenek* című könyve (RÁBA 1969), a másik Polgár Anikó *Catullus noster* című munkája (POLGÁR 2003). A bennük felvázolt – nyilvánvalóan vitatható, de mégis körültekintő és árnyalatos – kép jelentősen leegyszerűsödve és torzulva terjed. A vulgarizálódás során pedig, nagyon úgy tűnik, KD kerül lépéshátrányba.

Valahogy így (de nyilvánvalóan a számos idevonatkozó szakirodalom közvetítésével) vált „legendássá” Kosztolányi hűtlensége a fordításokban. Kosztolányi inkább hűtlen – gondoljuk –, szemben Babitscsal, aki inkább hű, vagy Tóth Árpáddal, aki szintén hű, csak a hangulatok embere. Persze túlzok egy kicsit, de a gyakorlat sajnos ezeknek a kliséknek az erőteljes jelenlétére utal. Ha egy szemináriumon a magyar szakos hallgatók kezébe adom Heine „Es liegt der heisse Sommer...” kezdetű versét és Babits készítette fordítását (mely a *Memento* címet kapta) úgy, hogy a másolatról szándékosan lehalmozom a fordító nevét, s megkérdem, vajon kinek a munkája lehet,

Es liegt der heiße Sommer
Auf deinen Wänglein;
Es liegt der Winter, der kalte,
In deinem Herzchen klein.

Das wird sich bei dir ändern,
Du Vielgeliebte mein!
Der Winter wird auf den Wangen,
Der Sommer im Herzen sein.

A hajad olyan fekete,
a ruhád olyan fehér:
az ifjúság ígérete
az élttel felér.

Ó, csal az ember élete!
ki tudja, mi nem ér?
Ruhád is lesz még fekete,
hajad is lesz fehér...

a válasz – a „nehogy valami rosszat mondjak” vagy „nehogy valakit megsértsek” jegyében – vagy néma csönd, vagy Kosztolányi. Ha a hallgatók tanácsalankodnak, vagy még célratörőbb akarok lenni, és azt kérdezem, biztosan ki *nem* fordíthatta, valaki biztosan és azonnal rávágja, hogy Babits. Pedig nem Kosztolányi, hanem Babits az, aki ezt a verset „1906 és 1908 közt ötször közölte különféle lapokban saját verseként, de a *Pávátollak*ba már Heine-fordításként vette be. Ugyanígy az *Erató*ban fordításként közölte az *Énekek énekét*, a *Nyugtalanság völgyébe* viszont saját verseként vette föl, de az alcímmel (*Salamon király könyvéből*) utal a

vers bibliai eredetére” (BELIA 1981, 415–416). Az említett művek – fordítás és eredeti oppozíciójának, szétválasztásának problematikusságára is rámutatva – tehát hol fordításként, hol eredeti versként jelennek meg Babits művei között, ami egyáltalán nem baj, emiatt jogtalan lenne Babitsot kárhozatni. A baj inkább azzal van, hogy ezt a játékot túl magabiztosan lehet játszani, azaz rendkívül nagy biztonsággal lehet arra számítani, hogy a német és a magyar vers közötti eltérés láttán a „hű” fordítóként megbélyegzett Babitsot gyakorlatilag senki nem fogja a magyar vers létrehozójaként megnevezni, és az esetek óriási százalékában a „(szép) hűtlenség” bélyegét magán hordozó Kosztolányi neve kerül szóba.

Ez az árnyalatait vesztett, fekete-fehér kép Babits és Kosztolányi fordítói tevékenységéről valószínűleg két tényező eredménye. Kialakulásában egyfelől nagyon nagy jelentősége van Babits és Kosztolányi önvallomásainak, pontosabban annak az olvasói értelmezési módnak, mely a szerzők ars poeticaszerű gondolatait egyenesen ráolvassa a művekre, vagy mondhatnánk úgy is, hogy kiolvassa a művekből: Babits inkább azt hangsúlyozza, hogy fordításaiban hű szeretett volna lenni, és tényleg az is – gondolják; Kosztolányi ezzel szemben azt mondja, hogy nem szeretett volna mindenáron és mindenhez hű lenni, merthogy a nyelvek és az irodalom sajátosságaiból adódóan ezt nem is lehet megvalósítani, tehát ő nem is az. (Zárójelben hadd tegyem hozzá, egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy egy-egy fordítás értéke az eredetihez mért távolságán múlna, de mivel ez egy egészen más kérdéskör, mint amiről itt szeretnék beszélni, ezt a zárójelet gyorsan be is zárom.)

Az említett árnyalatait vesztett kép kialakulásában a másik oldalról a szakirodalomnak is nagy szerepe van, részben tevételesen, azért, mert a fordítás tekintetében sok írásában működik az említett ars poétikus olvasásmód, részben pedig azért, mert a szakirodalom állításait a további szakirodalomnak – Babits és Kosztolányi esetét nézve egészen biztos, hogy – tetemes része hajlamos kész tényként, kritikátlanul átvenni. A nem (szak)irodalmár olvasó – érthetően, hiszen talán nem feladata, hogy a kommunikációs technikák és a szakirodalom minden bugarában alaposan megmártózzon – nem feltétlenül észleli, hogy a megbízhatóság leple alatt mutatkozó szakirodalmár mennyire elmélyült és kritikus olvasatot tár elé, legalábbis a korábbi szakirodalom állításait illetően.

Az egy-egy témakört feldolgozó, újragondoló és újraértelmező összefoglalások nagyon könnyen válnak vulgarizáló olvasásmódok kiindulópontjává, különösen, ha érvelésük alapvetően két tényező (vagy mint jelen esetben: alkotási mód) szembeállításán alapul. Rába György könyvéből – ha szándéka ellenére is, de – a Babits hűségébe vetett hit hagyományozódik tovább a szakirodalomban. Pedig a Babits fordítói hűségébe vetett *feltétlen* hitet nem csak a Belia által említett versek ingathatják meg könnyen. Például Paul Verlaine „Un grand sommeil noir...” kezdetű versének fordításában Babits szavakat cserél le (lásd különösen az első három sor főneveit), megváltoztatja a gondolat struktúráját, és a sorok rendjét is felcseréli (lásd a második versszakot).

Un grand sommeil noir...²

Un grand sommeil noir
Tombe sur ma vie :
Dormez, tout espoir,
Dormez, toute envie !

Nagy fekete éj
száll szivemre lágyan:
aludj, minden kék,
aludj, minden vágyam!

Je ne vois plus rien,
Je perds la mémoire

Már semmi se fáj,
óh szomorú óra!

² Verlaine a *Sagesse* című kötetében cím nélkül, római számokkal jelentette meg költeményeit. Babits az e kötetből fordított versek címeiként a *Kisebb műfordításai* és a *Pávatollak* között is a francia vers első sorát szerepelteti.

Du mal et du bien...
O la triste histoire !

nem gondolok már
se rosszra, se jóra.

Je suis un berceau
Qu'une main balance
Au creux d'un caveau :
Silence, silence !

Bölcső vagyok én,
ringat egy kéz engem
sírom peremén –
Hallga, hallga, csendben...

Babits Mihály fordítása

De az önmagukban (értsd: a forrásszöveg nélkül) szemlélt, s véletlenszerűen kiválogatott Baudelaire-fordításai is saját(os) képet mutathatnak egymás kontextusában, mely a fordító kezének vagy a fordításnak (a fordítottságnak) a lenyomatait mutatja. A *Spleenben* („Emlékezem több, akár száz éve gyűjteném...”) a versben születő szavak (gonnyad, félbeli) és összetételek (pasztell-mélaság, borzadály-övezte) ütnek szemet, valamint a határozói igenevek nehézkes használata („takarva több halált”, „lazulva gonnyad”), az *Őszi szonettben* a végigvitt (túl) tiszta rím (vámol – hámor – beszámol – zsámoly – ámor – mámor – halványol), a *Duellumban* pedig a „vad” (ideértve a határozói formáját: „vadul”) szó négyszeri előfordulása. És mindhárom versben van valami „bús” (a *Spleenben* az „agyam”, az *Őszi szonettben* a „gyöngy”, a *Duellumban* a „gyűlöletünk”).

Nem különösen sok olyan vers van, melyet Babits és Kosztolányi is fordított. Ezek közé tartozik Oscar Wilde *Hélas!* című költeménye, melynek fordításai közül Rába Györgyhöz, úgy tűnik, Babitsé áll közelebb.

Oscar Wilde

Hélas!

To drift with every passion till my soul
Is a stringed lute on which all winds can play,
Is it for this that I have given away
Mine ancient wisdom and austere control?
Methinks my life is a twice-written scroll
Scrawled over on some boyish holiday
With idle songs for pipe and vi-re-lay,
Which do but mar the secret of the whole.
Surely there was a time I might have trod
The sunlit heights, and from life's dissonance
Struck one clear chord to reach the ears of
God:
Is that time dead? Lo! with a little rod
I did but touch the honey of romance -
And must I lose a soul's inheritance?

Hélas!

Meghemperegtem minden vágyba lent
s lant lett a lelkem, min a szél zenél.
Ezért veszett el, ami bennem él,
kemény hitem s tudásom is, a szent.

Most életem elfirkált pergament,
amelyre egy ünnepnapon sekély
dalt írt a rimes, könnyű szenvedély
és az egésznek titka tönkrement.

Járhattam volna egykor fénybe, szép
ormon, dalolva téged, tiszta élet,
hogy megbűvöljem az Isten fülét.

Elmúlt e kor? Varázsvesszővel épp
csak érintettem a mesét, a mézet –
és árva lelkem kincse semmivé lett.

Kosztolányi Dezső fordítása

Hélas!

Minden szeszélytől égni, míg a lelkem
húr, melyet izgat minden lehelet:
feladtam régi bölcseségemet,
s csak ennyi az, amit cserébe nyertem.
Éltem tekercs, mit irással beteltem
valaki új betűkkel hinteget
s keresztbe ír egy durva éneket
mígnem a régi kibetűzhetetlen.
Ah, volt idő, hogy fénybe öltözött
magaslatokra hágni volt reményem
s ez élet zürje-zavarja között
oly hangot ütni, mely istenhez érjen:
Már holt remény ez s élet benne nincsen?
s én lelkem örökségét elveszítsem?!

Babits Mihály fordítása

Rába a két fordítás összehasonlítását KD „hűtlenségének” kontextusában viszi végbe. Kosztolányi Baudelaire- és Rilke-fordításairól szólva mondja: „Hűtlensége csak ritkán nyilvánul meg az impresszionistáknak kedves jelzők betoldásában.” Majd e kijelentés után az *Hélas!* című vers első strófáját (az angol szöveg idézése nélkül) összehasonlítva Babits és Kosztolányi fordításában így összegezi: „Ami Babitsnak *lehelet*, Kosztolányinak már *szél*; Babits *szeszélytől ég*, Kosztolányi *vágyban hempereg*. Az egyik fordító ideges, árnyalt érzéseinek a másik erősebb, hevesebb indulatai felelnek meg. Kosztolányi hangütése mindjárt költői túlzás, a belső élet éreztetése helyett az elemeket vonja képzettársulása körébe; tiszta jambusú strófájában nincs enjambement, Babits oldott, rendszerkeveredésen alapuló

dikciójában igen.” (RÁBA 1969, 285–286.) Ha adott esetben Rába lányit is a „hütlenség” kritikáján, az az olvasó, aki maga nem veszi kézbe az eredetit (és az egyik vagy adott esetben mind a két fordítást), könnyen és határozottan ráolvassa ezt a Kosztolányi fordította Wilde-versre is. A két fordítás két különböző értelmezés, de az eredetihez mért „hűségük” vagy „távolságuk” (másként szólva a mindenkori értelmező angol versértelmezésétől való eltérésük) alighanem azonos, de mindenesetre nem lényegesen különböző. Rába nem magyarázza, miért tartja jobb, jogosultabb értelmezésnek a „lehelet”-et a „szél”-nél, a „szeszélytől ég” formulát a „vágyban hempereg”-nél, csak egyszerűen Babits választása mellé teszi le a voksát. Hogy ki melyik magyar verset kedveli jobban e kettő közül, sokkal inkább egyéni ízlés és értékítélet kérdése, mint Kosztolányi vagy Babits versépítésének, fordítástechnikájának függvénye, mely e vers esetében, meglátásom szerint, nem különbözik gyökeresen.

Ezzel nem mondom sem azt, hogy a példaként hozott Babits-versek rosszak, sőt azt sem, hogy ezek rossz fordítások (fordításművek), de még távolabb állna tőlem azt bizonyítani, hogy Babits alapján véve „hütlenséges” (különösen azért, mert a fordításértelmezés vagy -kritika értelmét és végpontját nem a hűség–hütlenség oppozíció erre vagy arra billentésében látom). Mindössze talán azt mondanám, hogy az a gyakorlat, amelyre részletesebb felülvizsgálat nélkül, mások véleményére hivatkozva könnyedén rámondjuk, hogy az idegen szöveghez való hűségen alapul, sok esetben egyáltalán nem áll olyan távol attól a fordítói gyakorlattól, melyet éppen ellenkezőleg, szeretünk hütlenként bemutatni.

Ezek a példák ugyanis azt mutatják, hogy megesik, hogy Babits fittyet hány a szerzői tulajdonra, megesik, hogy fittyet hány a szótárra, megesik, hogy fittyet hány az olvasó értelmezésére, és megesik, hogy ő önmaga. Nincs is ezzel semmi baj, ettől még nem lesz kevésbé jó vagy fontos fordító. Ha nem vele van a baj, akkor viszont talán azzal a „tudással”, amely az olvasót vele összeköti (és amelynek fontos része a Babits–Kosztolányi, illetve a hütlenség–hűség oppozíció). Érdemes tehát újra elveszíteni bizalmunkat mindazzal szemben, amit „tudni” vélünk... közelebről miről is? A fordításról? Mert ha igen, akkor itt a nyelv és az irodalmi mű mibenlétéről, a jelentésről, a nyelvek egymáshoz való viszonyáról, a közvetítés és a hagyományozódás kérdéséről, a szerző és az olvasó kapcsolatáról, a történetírás lehetőségeiről kellene újra elgondolkoznunk.

Ha már ezzel a kis szellemi tornával sikerült visszajutnom Ádámhoz és Évához, és komolyan is gondolom, hogy Kosztolányi fordításhoz való viszonyának megértéséhez újra kell gondolni mindezen viszonylatokat (tehát mondjuk Babitsot is), hadd valljam be, hogy nincs meg a kellő rálátásom, hogy e súlyos kérdéseket mind s megnyugtatóan, a maguk összetettségében átlássam, meg- és feloldjam itt és most. Ezzel szemben jelen pillanatban részrehajlás nélkül, elfogulatlanul és következetesen tudok egyoldalú lenni, s engedjék meg, hogy ezt az egyoldalúságot most Kosztolányi javára fordítsam. Olyan sejtéseket szeretnék megfogalmazni, melyeknek még sok alátámasztásra van szükségük ahhoz, hogy a további kutatások során a sejtésnél előkelőbb rangra emelkedjenek.

Durván fogalmazva azt szeretném hangsúlyozni, hogy KD nem annyira „hütlenséges”, mint hírlík. Úgy látom, Kosztolányi fordításainak megítélése sokszor kedvezőtlenebb, mint megérdemelné, és az e téren felmerülő problémák egyfelől – ahogy arra a fentiekben is igyekeztem rámutatni – az irodalmi művek értelmezésének, másfelől azok hagyományozódásának kérdéskörével függnek szorosabban össze. Magától értetődik, hogy e két szempontot nem lehet mereven szétválasztani, mégis külön-külön is érdemes azokat átgondolni.

A hagyományozódás oldaláról tekintve az egyik nyilvánvaló bizonyíték a kínai és japán fordítások esete, melyek évtizedekig KD hütlenségének legfőbb példaként szolgáltak: az a hír járta róluk, hogy nem is fordítások, hanem KD saját versei a fordítás álcájába

bújtatva.³ Zágonyi Ervin és Kolozsy-Kiss Eszter vizsgálta részletesen KD japán fordításait, és kutatásaik egyértelműen bizonyították, hogy nem Kosztolányi tért el az eredetijétől (sőt, az „eredeti” ebben az esetben nem is a japán vers volt), hanem az angol, német vagy francia fordítások fordították európaivá gondolatban és formában – saját nyelvük fordítói hagyományainak megfelelően – a japán verseket. KD e közvetített japánoktól, az angol, német vagy francia fordításoktól nem „távolodik el” szemére vethető mértékben, és nem ír japán és kínai költők nevében verseket: kínai és japán versfordításainak (kínai és japán, illetve közvetítő nyelvi) „eredetijeit” sikerült a kutatásnak azonosítania (ZÁGONYI 1986; ZÁGONYI 1990; KOLOZSY-KISS 2008).

Az értelmezői tevékenység, stratégiák felől nézve mindenekelőtt az ötlük szembe, hogy szeretjük, mert jó és megnyugtató azt gondolni, hogy a fordítás azonosságot, kiegyezést hoz létre két nyelv között, és azt adja *át* vagy *vissza*, amit az eredeti mű vagy szerző küldött. Így is mintegy azzal áltatjuk magunkat, hogy a világ megragadható, a tudás megszerezhető. Kosztolányi esszéi, tanulmányai a fordításról és a nyelvről ezzel szemben az identikus kommunikáció és megragadás lehetetlenségét hangsúlyozzák: „fordítani nem lehet, csak újraköltöni”, ismétli több megfogalmazásban többször (például *Ábécé a fordításról és fordításról*, *Baudelaire és Verhaeren*). Sokan gondolják úgy, hogy Kosztolányi ezzel a kijelentéssel megadja saját fordításainak, azaz fordításműveinek a kulcsát is. Hadd vessem közbe, nem véletlenül beszélek fordításműről. Ezt a terminust – részben francia példák, részben Gideon Toury nyomán – azokra a (magyar nyelvű) művekre alkalmazom, melyek irodalmi alkotásokként olvastatják magukat, és nyelvközi áttétel során keletkeztek (vagy legalábbis ennek a látszatát igyekeznek kelteni – vö. JÓZAN 2009, 14). Nem ismerek olyan Kosztolányi-fordítást, amely ne érdemelné meg ezt a címet: fordításai probléma nélkül olvashatók irodalmi műként (függetlenül attól, hogy az alapul szolgáló eredetivel milyen viszonyban állnak). Érdemes arra is emlékeztetnünk, hogy míg a 19. századi fordítások javát már a *Nyugat*, de mindenesetre a 20. század lecserélte, s a fordítások többségének élettartama a 19. században körülbelül harminc év volt (ezután új fordítás készült), addig Kosztolányi fordításainak kora hetven és száz év között mozog, és legtöbbjük még bőségesen életképes.⁴

Kosztolányi is hangsúlyozta, de csak az utóbbi időkben (évtizedekben – ha nem csalódom – a strukturalista irodalomértelmezés hatására) vált igazán széles körben elfogadottá az a nézet, hogy az irodalmi művek magyarozatát nem a szerzői életrajzokban érdemes keresni. A fordítók esszéi és tanulmányai saját fordításaikról jellegüket illetően talán közelebb állnak az életrajzhoz, mint a művekhez; magukhoz a fordításokhoz, és azok megértéséhez háttérrel adhatnak, de magyarozatot nem. Egyetlen fordító fordításait sem magyarozhatják, értelmezhetik azok a nézetek, melyekről esszéiben vallott. Ezért nem szerencsés például, amikor Rába úgy „menekíti ki” a saját maga felállította hűség–hütlenség dilemmából, illetve a pejoratív ízt is magán viselő „átköltés” kategóriája elől Babits egyik Blake-fordítását (*Madárszerelem*), hogy a szerzői szándékot olvassa rá, mondván Babits „az egész *Amor Sanctus* kötetet jelentős mértékben »stíltanulmány«-nak: részben verstani, részben nyelvi tanulmánynak szánta” (RÁBA 1969, 203).

Polgár Anikó *Catullus noster* című könyvében az antik irodalom 20. századi fordításait vizsgálja, és a fordítói ars poeticák értelmezésére alapozva, de egyszersmind a

³ A legenda ma is él: 2007 augusztusában Kovács András Ferenc is ezt fordította versekbe *Kosztolányi japánokat műfordító* címmel. A ciklus egyik verse (*Műfordító keserve*) így szól: Nőm haján a pánt / holdfény... (Mit is fordítok / most? Talán japánt, / vagy kínait? E zord titok / megörjít... Szinte ordítok.) (*Élet és Irodalom*, 2007. augusztus 3.)

⁴ Igazságtalan lenne, ha nem jelezném, hogy ez a kortársai közül a tanulmányban sokat emlegetett Babits fordításaira is áll.

„fordítói eljárások alakzatai”-ra is hivatkozva, ezeket négy csoportba rendezi. Kosztolányit és Babitsot egyaránt integrációra törekvő, a célszöveg (a fordítás) elsőbbségét hangsúlyozó fordítónak tekinti, míg Devecseri Gábort a rekonstrukciós paradigmában helyezi el. „A rekonstruktív fordító a fordítást nem tekinti önálló alkotásnak – hangsúlyozza Polgár Anikó –; a pretextus számára másolandó és másolható minta, s ez gyökeresen ellenkezik az integrációra törekvő fordítók fordítói szkepticizmusával, a szép hütlenségről, a fordítás lehetetlenségéről vallott nézeteivel” (POLGÁR 2003, 31; vö. 139). Szerzői vallomás és gyakorlat egymásra olvasása továbbá azért sem szerencsés, mert azt a látszatot is kelti, hogy a szerzők antik fordítási gyakorlata nem különbözik a modern nyelvek irodalmából fordított szövegektől. S bár Polgár Anikó Kosztolányi és Babits esetében ezt az összeolvadást alá is támasztja, a filológusparadigmát képviselő Devecserit illetően nem nyilatkozik (vö. POLGÁR 2003, 36). Nem véletlen tehát, ha a könyv recepciója Polgár kategóriáit minden irodalmi mű fordítására kiterjesztette, és így például Kosztolányit és Devecserit mint két gyökeresen ellentétes gyakorlat képviselőjét jeleníti meg. Polgár Anikó máshol hangsúlyozza, Devecseri a későbbiekben szembe is fordul a (feltehetően a hódításban összegződő) nyugatos örökséggel (POLGÁR 2008).

A gyakorlat azonban ellentmondani látszik. Rudyard Kipling *If* című versének Devecseri és Kosztolányi készítette fordításait összehasonlítva láthatjuk, hogy sem a nyugatosnak nevezett „integrálásra”-ra való hajlam, sem Devecseri szembefordulása a nyugatos hagyománnyal nem támasztható alá.

If	Ha...	Ha
<p>If you can keep your head when all about you Are losing theirs and blaming it on you; If you can trust yourself when all men doubt you, But make allowance for their doubting too; If you can wait and not be tired by waiting, Or, being lied about, don't deal in lies, Or, being hated, don't give way to hating, And yet don't look too good, nor talk too wise;</p>	<p>Ha nem veszed fejed, mikor zavar van, s fejevesztve téged gáncsol vak, süket, ha kétkednek benned, s bízol magadban, de érted az ő kétkedésüket, ha várni tudsz és várni sose fáradsz, és hazugok közt se hazug a szád, ha gyűlölnék, s gyűlölségtől nem áradsz, s mégsem papolsz, mint bölcs-kegyes galád,</p>	<p>Ha józanul tudod megóvni fődét, midőn a részegültek vádja mar, ha tudsz magadban bízni, s mégis: őket hogy kételkednek, megérted hamar; ha várni tudsz, türelmed nem veszett el, s családok közt sem léssz hazug magad s nem csapsz a gyűlöletre gyűlölettel, de túl szelid s túl bölcsszavú se vagy;</p>
<p>If you can dream - and not make dreams your master; If you can think - and not make thoughts your aim; If you can meet with triumph and disaster And treat those two imposters just the same; If you can bear to hear the truth you've spoken Twisted by knaves to make a trap for fools, Or watch the things you gave your life to broken, And stoop and build 'em up with wornout tools;</p>	<p>ha álmodol – s nem zsarnokod az álmod, gondolkodol – becsülöd a valót, ha a Sikert, Kudarcot bátran állod, s úgy nézed őket, mint két rongy csalót, ha elbírod, hogy igazad örökre maszlag gyanánt használják a gazok, s életműved, mi ott van összetörve, silány anyagból építsék azok.</p>	<p>ha álmodol – s nem léssz az álmok rabja, gondolkodol – s ezt célul nem veszed, ha nyugton pillantsz Győzelemre, Bajra, s e két garázdát egyként megveted; ha elbírod, hogy igaz szódat álnok torz csapdává csavarja a hamis, s miért küzdöttél, mind ledőlve látod, de föllepited nyútt tagokkal is;</p>
<p>If you can make one heap of all your winnings And risk it on one turn of pitch-and-toss, And lose, and start again at your beginnings And never breath a word about your loss; If you can force your heart and nerve and sinew To serve your turn long after they are gone, And so hold on when there is nothing in you Except the Will which says to them: „Hold on”;</p>	<p>ha mind, amit csak nyertél, egy halomban, van merszed egy kártyára tenni föl, s ha vesztesz és elkezded újra, nyomban, nem is beszélsz a veszteség felől, ha paskolod izmod, inad a célhoz és szíved is, mely nem a hajdani, mégis kintartasz, bár mi sem acéloz, csak Akaratod int: „Kitartani”;</p>	<p>ha tudod mindazt, amit megszerezteél, kockára tenni egyetlen napon, s veszítve új kezdetbe fogni, egy fél sóhajtás nélkül némán és vakon; ha tudsz a szívnek, innak és idegnek parancsot adni, bár a kéz, a láb kidőlt, de te kintartasz, mert tebenned csak elszánás van, ám az szól: „Tovább!”;</p>
<p>If you can talk with crowds and keep your virtue, Or walk with kings – nor lose the common touch; If neither foes nor loving friends can hurt you; If all men count with you, but none too much; If you can fill the unforgiving minute With sixty seconds' worth of distance run – Yours is the Earth and everything that's in it, And – which is more – you'll be a Man my son!</p>	<p>ha szólsz a néphez s tisztesség a vérted, királyokkal jársz, s józan az eszed, ha ellenség, de jóbarát se sérthet, s mindenki számol egy kicsit veled, ha a komor perc hatvan pillanatja egy távfutás neked s te futsz vígan, tiéd a Föld és minden, ami rajta, és – ami több – ember leszel, fiam.</p>	<p>ha tudsz tömeggel szólni, s él erényed királlyal is – és nem fog el zavar, ha ellenség se, hű barát se sérthet, ha szíved mástól sokat nem akar; ha bánni tudsz a könnyörtelen perccel: megtöltöd s mindig méltó sodra van, tiéd a föld, a száraz és a tenger, és – ami még több – ember léssz, fiam!</p>

Kosztolányi Dezső fordítása

Kosztolányi verse semmivel sem áll „távolabb” az eredetitől és „közelebb” a magyar kultúrához, mint Devecserié; mindketten ugyanazokat a technikákat alkalmazzák, csak más-más helyen (érdeemes az első két sort összevetni fordításukban, vagy az utolsó versszakot). Devecseri itt ugyanúgy „újrakölti” helyenként a verset, mint Kosztolányi, vagy mint a francia fordítások, melyek hiába állnának elvileg nyelvtörténeti és -szerkezeti szempontból közelebb az angolhoz, mégis kénytelenek a szótárt és a nyelvtant maguk mögött hagyni, hogy költeménnyé formálják a gondolatot.⁵ Devecseri és Kosztolányi *If*-fordítása közül az előbbi azért marad alul az én olvasatomban, mert archaizálása („léssz”, „pillantsz”, „nyütt”, „tömeggel szólni”) kifejezetten erőltetettnek, kimódoltnak hat, és ez a fordításműként való olvasás élményét (lehetőségét) csökkenti.

Kosztolányiéval szemben sokkal szerencsésebb Babits „marketingstratégiája”, aki elhitte és elvárta – ahogy *Az európai irodalom története* bevezetőjében mondja –, „a gondolatok [...] egymásba fogóznak” (BABITS 1979, 12); azt gondolta, sugallta és hangsúlyozta, hogy van esély a különböző nyelvű irodalmak kiegyezésére (azaz egymás tökéletes megértésére). Nem véletlen tehát, ha a szerzői vallomások az értelmezés kiindulópontjául használó recepció az ő fordításait evvel is magyarázza: bennük kibékülnek a nyelvek. KD ezzel szemben sokszor hangsúlyozta, hogy nincs tökéletes egyezés, hogy a nyelvközi áttétel során az a forma és tartalom viszony bomlik fel, mely éppen elválaszthatatlanságában tette lehetővé, hogy egy művet műalkotásként olvassunk, s hogy ebből adódóan a fordítás nem azonosságot hoz létre, hanem – legjobb esetben legfeljebb – egyenrangú vagy összemérhető műveket.

Ha KD fordításait a szövegek hagyományozódásának oldaláról nézzük, talán még több és súlyosabb probléma merül fel. Kosztolányi fordításaival kevesen foglalkoztak részletesen, behatóan: a vers- és a drámafordításokat *talán* rendszeresebben értékelték, mint a próza fordításait. E tekintetben kétségtelen hátrányt jelent KD-re nézve, hogy sok nyelvből fordított (angol, német, francia, spanyol, olasz s talán latin), s nem nagyon van olyan irodalomtörténész (beleértve jelen sorok íróját is), aki ugyanennyi nyelvben és irodalomban járatos lenne. Nem segíti az értelmezést az sem, hogy KD rengeteget fordított. Tovább nehezíti a dolgot, hogy némely fordítása hosszabb ideje nem jelent meg, hozzáférhetetlen, jóllehet többnyire feltehetően nem a fordítás miatt váltak e művek érdektelenné. Több olyan fordítása is akad, mely valószínűleg azért nem került a vizsgálódások homlokterébe, mert az eredeti munkát a 20. század második felének irodalomértelmezése irodalmon alulinak tekintette.

A hagyományozódás kérdéskörén belül különösen időszerű⁶ egy pillantást vetni Lewis Carroll regényének (*Alice's Adventures in Wonderland*) Kosztolányi készítette fordítására, mely ma *Alice Csodaországban* címmel, Szobotka Tibor átdolgozásában olvasható (olvashatatlan), és 1958 óta számos újranyomást és kiadást (és feltehetően magas példányszámot) ért meg. Elég csak felidézni, mi volt az átdolgozás előtti, egyetlenegyszer, 1936-ban (tehát Kosztolányi halálának évében) megjelent Kosztolányi-fordítás eredeti címe (*Évike Tündérorságban*), hogy némi megértő, fölényes mosoly üljön ki a hallgatók, olvasók arcára. Sokan a cím hallatán gyorsan át is látják a helyzetet: KD megint hűtlenkedett,

⁵ André Maurois (1918), Jules Castier (1949) és Jean-François Bedel (2006) fordítását lásd <http://4umi.com/kipling/if/fr> [letöltés dátuma: 2010. szeptember 30.].

⁶ Az időszerűséget e fordítás vizsgálata abból meríti, hogy a Varró Zsuzsa és Varró Dániel készítette új fordítás (CARROLL 2009) kapcsán a recepció szinte minden darabja említést tesz a Kosztolányi-fordításról, sőt akár bírálja is azt, de egyik írásból sem nyilvánvaló, hogy írója megismerkedett volna a Kosztolányitól eredő szövegváltozattal (az 1936-os kiadással).

„magyarizálta” a fordítását, amit muszáj volt az átdolgozó Szobotka Tibornak a helyére igazítani. Az 1936-os kiadás szinte hozzáférhetetlen, tehát alig valakinek, talán csak a legelszántabbaknak lehet alkalmuk, hogy elzarándokoljanak a nagyobb könyvtárak egyikébe, ahol még van belőle példány, és az *Évikét* a Szobotka-átdolgozással összehasonlítsák. Feltehetően ezt a hiányt tükrözi az a közelmúltban megjelent recenzió is, mely KD fordítására mint „csupán a cím alapján is meglehetősen költői szabadsággal élő [...] átültetés”-re utal (KÁDÁR 2010).

Kétségtelen, hogy KD magyar környezetbe helyezi át hőseit és a történetet: ahogy a főszereplőt nem Alice-nek vagy Alíznek hívja, úgy barát nőit sem a Mabel vagy az Ada névvel illeti, hanem Sáríkáknak és Magdinak nevezi. A cica nem Dinah, hanem Cirmos, és Évike Tündérország felé zuhantában nem narancs-, hanem szilvalekváros üveget emel le egy polcra, és nem krokettet, hanem huszonegyest játszik önmagával stb. Ezek azonban csak olyan felületes észrevételek, melyek aligha támaszthatják alá KD hűtlenségét, még kevésbé azt, hogy az az eljárás, melyet ebben a fordításában követett, jogosulatlan volna (mert ki is írja a törvényt, melynek szellemében így tilos fordítani?), és ebből adódóan művét ne lehetne sem irodalomként, sem fordításműként értelmezni és értékelni.

Keveset tudunk az átdolgozás okairól és körülményeiről, de az egyik legnyomósabb indok – a szereplők és a helyszín kulturális átalakításán túl – az lehetett, hogy a regényben szereplő versbetéteket, melyek 18–19. századi angol gyerekverseket parodizálnak, KD magyar versekre cseréli le. Mikor például Alice a sok alakváltozástól megzavarodva emlékeztet azzal teszi próbára, hogy egy verset idéz fel, az angolban egy – az angol közönség körében valószínűleg – jól ismert gyerekvers (Isaac Watts *Against Idleness and Mischief* című költeményének) paródiáját olvashatjuk. Kosztolányi – a „krokodil” kivételével – egyetlen szót sem fordít a versikéből, hanem magyar gyerekversekből gyárt paródiát:

How doth the little crocodile
Improve his shining tail,
And pour the waters of the Nile
On every golden scale!

Krokodil fürdik,
Fekete tóba,
Anyjához készül
Négerországba.

How cheerfully he seems to grin,
How neatly spreads his claws,
And welcomes little fishes in
With gently smiling jaws!

Görscsös a bőre,
Görbe a lába,
Fordulj ki, fordulj,
Vasorrú bába.⁷

A jelenetben Évike helyzete KD-nál érzékletessé s főleg az ifjabb korosztály számára is azonosíthatóvá válik: kétségbeesése érthető (a magyar versike paródiája könnyen mozgósítja az ifjú olvasók emlékeztében eleven magyar verssorokat) és abszurd, ugyanakkor mulatságos. Mert mi is történik itt, miért szaval a főhős? A fülledt és unalmas délután az árokparton üldögélő Évike szeme előtt elsuhan a Nyuszi, aki mese/álom és valóság, lehetetlen történések és racionális cselekvés határára, illetve e határok többszöri átlépésére kényszeríti Évikét, aki egyik pillanatban önfeledten éli meg, ami éppen történik vele, másik pillanatban viszont éntapasztalatának felidézése révén reflektál rájuk. A történések megélése a valóságtapasztalat háttérben maradásától vagy éppen mozgásba lendülésétől függően az én kettősségét viszi színre: a reflektálatlan énen rendszeresen felülkerekedik a reflektált én, mely Évike identitását teszi önmaga számára újra és újra kérdésessé. Ráadásul a regény ezt a komoly terminusokkal megfogalmazott szerkezeti sajátosságát a gyermeki tapasztalat és olvasó számára is egyértelművé teszi; ahogy a Kosztolányi-fordítás mondja:

⁷ A Kosztolányi fordításából vett részleteket az 1936-os kiadás szerint, betűhűen idézem.

Ez a furcsa kislány ugyanis szerette azt képzelni, hogy ő két személy.

– Most úgylát hiába képzelném, hogy két személy vagyok, – gondolta szegényke – még jó, hogy egy valamire való kitelik belőlem.” (CARROLL é. n., 13.)

A „ki vagyok én?” kérdését Évike azért is fel kell tegye magának, mert a Nyuszi üregébe zuhanás után több olyan alakváltozáson megy keresztül (összemegy, majd aránytalanul megnyúlnak tagjai), melynek révén test és identitás elválaszthatóságának kérdését kell önmaga számára feltegye. A hihetetlen testi tapasztalatokat az emlékezés révén olyan ismeretek, tudás felidézésével próbálja ellensúlyozni, amelyek saját identitásának alapját adják. Ennek során először az iskolában tanult matematikához, majd a földrajzhoz fordul, s mikor e téren csődöt mond, akkor jut eszébe, hogy egy verssel tegye próbára önmagát. „Hangja azonban rekedten, idegenül csengett s nem azok a szavak jöttek a nyelvére, amelyek szoktak” – mondja a versikét felvezető mondat Kosztolányi fordításában és Szobotka átdolgozásában is (CARROLL é. n., 16; CARROLL 1996, 29). Ez utóbbiban azonban nem a magyar gyerekversike paródiája következik, hanem az angol vers (szavainak) valamivel pontosabb fordítása:

Ni, testét csinosítja épp
a krokodilgyerek,
sikálja arany pikkelyét,
önt rá Nílus-vizet.

Ni, szép karma hogy szétmered,
be vígan somolyog!
Száját tátja, és így rebeg:
„Kis hal, isten hozott!”
(CARROLL, 1996, 29, 31)

A „szó szerint” fordított vers kedves, ha nem is mulatságos, és felvillan benne a gyermeki látásmód iróniája. Ennek ellenére mégis elhibázottnak tartom: magyar olvasója semmi logikai ficamot nem érezhet benne, a szöveg nem töri meg a versépítés alapvető szabályait, és ezért a magyar olvasó egész egyszerűen nem értheti, miért mondja szavai után Alice, „Tudom, hogy egészen másképp mondtam” (CARROLL 1996, 31).⁸ Az angolt „követő” (ahhoz közel maradó) vagy annak szavaihoz a szótári jelentés szintjén „hű” magyar vers a Szobotka-fordításban a jelenet értelmezhetőségéből értelmezhetetlenséget csinál: a mű szétesik, nem-művé silányul.⁹

Ugyanilyen lapos és a történet szempontjából nehezen érthető a regény leghosszabb versidézetének Szobotka-féle – szótári szempontból ismét csak pontosnak nevezhető –

⁸ A Noran Kiadó kétnyelvű kiadása magyarázatot fűz a vershez, melyben – úgy érzem – nemcsak az intertextus megnevezése a fontos, hanem annak a tudatosítása is, hogy itt egy paródiáról van szó, ami talán a Szobotka-fordításból nehezen derülhet ki: „Isaac Watts *Against Idleness and Mischief* (A téltenség és rosszaság ellen) című gyerekversének paródiája. A XIX. században Watts áhítatos templomi dicséreteit és verseit igen nagy becsben tartották. Magyarországon protestáns templomokban ma is éneklék némelyiket.” (CARROLL 1996, 31.)

⁹ Varró Dániel fordítása („Ni, a szorgos kis aligátor / Farkát fűrszti szépen, / Mentesen minden galibától / A Nílus kék vizében. // Ni, száját nagy mosolyra húzza / A kedves aligátor, / S megvállik sok hal ott beúszva / A sok kis hal-igától.”) sem köti magát nagyon szorosan az angol versike szavaihoz, hanem a versépítés szabályosságainak megtörésével az iróniának, a paródiának ad elsőbbséget. A Varró testvérek fordításában így a versike képes betölteni feladatát: egyszerre kelt derűtséget és érteti meg, hogy valami hiba volt a kislány szavaiában.

fordítása. Az ötödik fejezetben az identitás kérdése újra hangsúlyosan tér vissza. Alice/Évike nem tud megfelelni a Hernyó kérdésére, hogy ki is ő maga. Elpanaszolja, hogy a sok átváltozás hatására már nem tudja a választ e kérdésre, s visszautal a második fejezetben történt esetre, hogy még egy egyszerű verset sem tudott fejből felidézni. A Hernyó ekkor azt kéri Alice-től/Évikétől, hogy szavaljon el egy verset. Ahol az *Évike* olvasója felszabadultan nevet a *Családi kör* paródiáján, ott Szobotka átdolgozásának olvasója sokkal nagyobb koncentrációval kell keresse és próbálja megérteni a szöveg humorát, és legfeljebb kényszeredetten mosolyog a groteszk témájú versen.

Szobotka fordítása:

Te öreg vagy, apám, a hajad csupa dér,
minek állsz folyton a fejedem?
Nem száll – kérdi fia – az agyadba a vér?
Nem ártalmas az ily öregem?

Ifjan – szól az öreg – bizony féltem is én,
odalesz az eszem, az agyam,
de nem agy, víz van a kobakom fenekén,
csigavér, ne aggódj te, fiam!

Te öreg vagy, apám, amint mondtam előbb,
a hasad meg mint két emelet,
hogy vetsz – kérdi fia – itt az ajtó előtt
ilyen óriási bukfenceket?

Ifjan – szól az öreg, rázva szürke haját –
folyton kentem a lábaimat,
egy shillingért adom a kenőcs dobozát,
vegyél, hogy te is fürge maradj!

Te öreg vagy, apám, a fogad kiesett,
csak a pépet illene nyelned,
hogy rágsz – kérdi fia –, akkor hogy eszed
meg a csórt, csontot, kacsamellet?

Jogász voltam én egykor – így szól az öreg –,
eleget gyakoroltam a nyelvem,
megvitattam anyáddal minden pörömet,
s számat ily edzettre pereltem.

Te öreg vagy, apám, nemigen hiszem én,
hogy úgy látsz ma is, mint valaha.
S lelövöd a legyet a torony tetején!
Hogy vagy ily ügyes? – kérdi fia.

Te vigyázz! – felel az. – Kicsordul a pohár,
eleget nyaggattad apádat,
unom a locsogást, ne gyötörj, te szamár,
kotródj ki, mert fültövön váglak! (CARROLL,
1996, 79, 81)

Kosztolányi verse:

Este van, este van, ki-ki nyugalomba,
Rettenve sikolt fel az eperfa lombja.
A legkisebb fiú nekimegy a falnak,
Homlokát letörli, azután elhallgat.
Ballag a cica is, leteszi a könyvet,
Meg-megáll, körülnéz, elébb, elébb görnyed.
Egy-egy szárnyat-combot nyújt a kicsinyeknek,
Természete ez már a magyar embernek.

Pendül a kapa most, hazajön a gazda,
Küszöbre a lábát, erre állat nyújtja,
Rikoltoz a bagoly, az imént fejé meg,
Kiteszi középre a nagy asztalszéket.
A gyermek is álmos, új ruhája készen,
Vasalót tüzesít az anyja ölében.
Nem mese ez, gyermek – így feddi az apja –
Csendesesen kérődzik, igen jámbor fajta. (CARROLL,
é. n., 43)

De itt sem ez a legfőbb baj, hanem az, hogy a Hernyó reakcióját a szavalatra („Összezagyváltad a sorokat”), Alice válaszát („Néhol – mondta félénken Alice. – Azt hiszem, egyet-kettőt felcseréltem”) és a Hernyó viszontválaszát („Az elejétől a végéig rosszul

mondta” – CARROLL é. n., 43; CARROLL 1996, 81) Szobotka átdolgozásában a magyar olvasó nem értheti meg, ugyanis egyfelől a versben a gondolatmenet a maga groteszk hangján, de töretlenül halad előre, semmi logikai bukfcenc nincs benne, másfelől a magyar olvasónak szinte semmi esélye nincs arra, hogy felismerje mögötte Robert Southey *The Old Man's Comforts, and How he Gained Them* című versét, melynek a paródiáját adja itt Carroll.¹⁰

A Szobotka-átdolgozás és a Kosztolányi-fordítás között számos különbség van, de nehéz olyat találni, amelynél ne Szobotka maradna alul, vagyis ahol Szobotkának a szótári jelentés pontosabb visszaadására irányuló igyekezete ne tenné tönkre a „hűtlenebb” vagy „magyarizáltabb” Kosztolányi-szöveg dramaturgiáját. Így van ez abban a jelenetben is, ahol a Könnytóból kiűszott állatok előtt az Egér tankönyvszagú történeti fejtegetésbe kezd. Az angolban és Szobotkánál az Egér Hódító Vilmos idejébe kalauzol. Kosztolányinál „Harmadik András” korába: sem a megidézett történelmi szereplők, sem az események nem azok ez utóbbinál, akiről vagy amelyekről az angol regény és Szobotka mesél. A jelenet azonban nem a történeti eseményekről szól, hanem sokkal inkább a nyelvi kifejezés működését példázza. Egyfelől ugyanis az Egér azért kezdi elmesélni a világ „legszárazabb” történetét, hogy attól ők maguk, a tóból éppen csak kiűszott és didergő állatok és Évike is megszáradjanak..., mintha csak a teremtő szó megtalálása volna itt a tét. Másfelől a jelenet a nyelvi kifejezés célszerűségét ássa alá, arról szól, hogy a szintaktikai sorból és/vagy a kontextusból kiszakított jel elveszti vagy félreviszi a jelentést. A történettől nem száradnak meg tehát a csuromvizes állatok, de természetesen Alice/Évike sem: egyrészt azért, mert jelölő és jelölt kapcsolata – akár „szó szerinti”, akár „átvitt” értelemben használt kifejezést használunk – önkényes (a „száraz” történet, hiába „merítkezünk bele”, nem szívja fel a vizet, mint a törölköző); másrészt azért, mert nem jelölhető a „száraz” jelzővel az a történet, mely érdeklődést kelt, még ha a legjelentéktelenebb pontján, a legérdektelenebb kérdéssel akasztja is meg a Kacsa, amelyet fel lehetett tenni. A Kacsa közbeszólása – és ez a jelenet humorának egyik fő forrása – valóban a nyelvi kifejezésben részt vevő, de abból kiszakítva, önállóan a legkevesebb jelentéssel bíró elemre („it”) irányul:

At last the Mouse, who seemed to be a person of authority among them, called out, ‘Sit down, all of you, and listen to me! I’ll soon make you dry enough!’ They all sat down at once, in a large ring, with the Mouse in the middle. Alice kept her eyes anxiously fixed on it, for she felt sure she would catch a bad cold if she did not get dry very soon.

‘Ahem!’ said the Mouse with an important air, ‘are you all ready? This is the driest thing I know. Silence all round, if you please! “William the Conqueror, whose cause was favoured by the pope, was soon submitted to by the English, who wanted leaders, and had been of late much accustomed to usurpation and conquest. Edwin and Morcar, the earls of Mercia and Northumbria —”

‘Ugh!’ said the Lory, with a shiver.

‘I beg your pardon!’ said the Mouse, frowning, but very politely: ‘Did you speak?’

‘Not I!’ said the Lory hastily.

‘I thought you did,’ said the Mouse. ‘— I proceed. “Edwin and Morcar, the earls of Mercia and Northumbria, declared for him: and even Stigand, the patriotic archbishop of Canterbury, found it advisable —”

‘Found *what*?’ said the Duck.

‘Found *it*,’ the Mouse replied rather crossly: ‘of course you know what “it” means.’

‘I know what “it” means well enough, when I find a thing,’ said the Duck: ‘it’s generally a frog or a worm. The question is, what did the archbishop find?’

¹⁰ A Varró testvérek fordításában a *William papában* „Egy-két szó mintha megváltozott volna” (CARROLL 2009, 50) több értelemben is: egyrészt az angolhoz képest, de ez teljesen lényegtelen, ugyanis (azaz másrészt) a vers kiváló stílusparódia, melyben a parodisztikus hangot ha nem is szolgálhatja az intertextus felismerése (a magyar közönség nem ismeri a parodizált verset), de a vers a stílusrétegek (a régies, magasztos, „szárnyaló”, a 19. századi poézis dikciójával könnyen azonosítható és a nyelvi és versépítési szabályoknak fityiszt mutató mai versnyelv) többszöri ütköztetésével egyértelműen célt ér.

The Mouse did not notice this question, but hurriedly went on, “— found it advisable to go with Edgar Atheling to meet William and offer him the crown. William’s conduct at first was moderate. But the insolence of his Normans —” How are you getting on now, my dear?” it continued, turning to Alice as it spoke.

‘As wet as ever,’ said Alice in a melancholy tone: ‘it doesn’t seem to dry me at all.’

(CARROLL 1996, 40, 42)

Szobotka Tibor átdolgozása:

Végül is az Egér, aki – úgy látszik – nagy tekintélynek örvendett, elkiáltotta magát:

– Tessék mindenkinek helyet foglalni és ide figyelni. Ígérem, hogy egykettőre mindnyájan olyan szárazak lesznek, mint a kóró. Valamennyien körbe ültek. Az Egér a középre ült. Alice aggódva leste az Egér szavát, mert érezte, hogy rettentő náthát kap, ha hamarosan meg nem szárad.

– Kh, kh – köszöriülte a torkát fontoskodva az Egér. – Tehát kezdhetem? El fogom mondani a világ legszárazabb történetét. Csöndet kérek: Hódító Vilmos, akinek ügyét a pápa is felkarolta, hamarosan elfogadtatta uralmát az angolokkal, annál is inkább, mert a nemzetnek vezetőkre volt szüksége, azonfelül ez idő tájt megszokta a zsarnokságot és a behódolást. Edwin és Morcar, Mercia és Northumbria urai...

– Brr... – borzongott a Papagáj vacogva.

– Közbe tetszett valamit szólni? – kérdezte a homlokát ráncolva, de roppant udvariasan az Egér.

– Nem – sietett megjegyezni a Papagáj.

– Tudniillik azt hittem – mondta az Egér. – Folytatom. ... Edwin és Morcas, Mercia és Northumbria urai alávetették magukat Vilmosnak, sőt még Stigaud is, Canterbury hazafias érzésű érseke, tanácsosnak találta...

– Mit talált? – kíváncsiskodott a Kacsa.

– Feltételezem, hogy tisztában van a szavak értelmével – felelt bosszúsan az Egér. – Nem tudja, mit jelent az „találni”?

– Hogyne tudnám. Én többnyire békát vagy pondrót szoktam találni. Most az a kérdés: mit talált az érsek?

Az Egér a füle mellett eresztette el a kérdést, s tovább hadart:

– ...tanácsosnak találta, hogy Edgár Athelingsgel tartva, elébe menjen Vilmosnak, és felajánlja neki a koronát. Vilmos eleinte tartózkodóan viselkedett. Normannjainak elviselhetetlen szemtelensége azonban... Nos, hogy érzi magát, kedvesem? – fordult most beszéd közben Alice-hoz.

– Még mindig csuromvizesen – válaszolt szomorúan Alice. – Bármily száraz is ez a történet, én nem lettem tőle szárazabb.

(CARROLL 1996, 41, 43)

Kosztolányi Szobotkánál sokkal nagyobb leleménnyel, több iróniával oldja meg a nyelvi kifejezés széttagolásában és megkérdőjelezésében rejlő játékot, amikor a „fölkapta azt a szokást” fordulatot választja (szét) úgy, hogy megérthessük, ebben a hivataloskodó stílushoz jól illő, nyelvi szempontból kissé erőltetett kifejezésben az ige jelentése a hozzá kapcsolódó tárgytól függően változik, azaz kontextusából kiszakítva elveszti jelentését. De érdemes azt is észrevenni, KD hogyan toldja meg ezt a nyelvi játékot a jelenetben egy olyan formula használatával („Ezekben a fölöttébb viharos időkben”), mely a Papagáj közbeszólásának teremt a jelenetbe tökéletesen illő „lelki hátteret”:

Végül is az Egér, aki – úgy látszik – nagy tekintélynek örvendett, elkiáltotta magát:

– Méltóztassanak helyet foglalni és ide figyelni. Ígérem, hogy egykettő mindnyájan olyan szárazak lesznek, mint a kóró.

Valamennyien körbe ültek. Az Egér a középre ült. Évike aggódva leste az Egér szavát, mert érezte, hogy rettentő náthát kap, ha hamarosan meg nem szárad.

– Kh, kh – köszöriülte a torkát fontoskodva az Egér. – Tehát kezdhetem? El fogom mondani a világ legszárazabb történetét. Csöndet kérek: „Harmadik András király 1290-től 1301-ig uralkodott. Apja Második Andrásnak és Aldobrandini Beatricének a fia, anyja Morosini Thomasina Katalin. 1290 július 28-án megkoronázták. Ezekben a fölöttébb viharos időkben...”

– Brrr – borzongott a Papagáj vacogva.

– Közbe méltóztatott valamit szólni? – kérdezte a homlokát ráncolva, de roppant udvariasan az Egér.

- Nem – sietett megjegyezni a Papagáj.
- Tudniillik azt hittem – mondta az Egér. – Folytatom. Ezekben a fölöttébb viharos időkben Harmadik András a főnemesség ellen a köznemességre támaszkodott az ország állapotának gyökeres megjavítására irányuló munkásságában. Ő volt az első, aki fölkapta azt a...
- Mit kapott föl? – kíváncsiskodott a Kacska.
- Remélem, ért magyarul – felelt bosszúsan az Egér. – Nem tudja, mit jelent az, „fölkapni valamit?”
- Hogyne tudnám. Én többnyire békát, vagy pondrót szoktam fölkapni. Most az a kérdés, mit kapott föl Harmadik András?
- Az Egér a füle mellett eresztette el a kérdést s tovább hadart:
- Ő volt az első, aki fölkapta azt a szokást, hogy udvarában bajvívásokat és tornajátékokat rendezzen. Ezért maga köré gyűjtötte a lovagok színét- virágát... Nos, hogy érzi magát, kedvesem? – fordult most beszéd közben Évikéhez.
- Még mindig csuromvizesen – válaszolt szomorúan Évike. – Bármily száraz is ez a történet, én nem lettem tőle szárazabb. (CARROLL é. n., 23–25.)¹¹

Egyetértek Szegedy-Maszák Mihállyal, aki szerint „az idegen kultúrákat közvetítő Kosztolányi megítélésekor nem szabad feledni, hogy minden fordítás célirányos, más-más közönségnek készül” (SZEGEDY-MASZÁK 2010, 493). Nem is kizárólag a gyerekközönséget, hanem legalább ennyire a magyar olvasók nyelvi tapasztalatát tartotta itt szem előtt KD.¹² A felsorolt példák Kosztolányi álláspontját támasztják alá, s azt bizonyítják, hogy a fordítás „hűsége” nem jelenti egyszersmind azt, hogy a szöveg fordításműként olvasható, s a mű helyet talál a fogadó irodalomban. Szobotka átdolgozásában jóval több az indokolatlan változtatás, mint az indokolt, melyek közül sok arra mutat, hogy az átdolgozó felületesen értelmezte a művet.

Van olyan eset, amikor az átdolgozó maga is kénytelen-kelletlen „hütlén” lesz, azért, hogy „a formához hű maradjon”, illetve a magyar olvasó nézőpontjához igazítja a történetet, s ezekkel mintha azt a „hibát” követné el, melynek „kijavítását” célozta az átdolgozás. Az első fejezetben, a könyv első oldalain is több olyan átalakítást végez KD szövegén, melyek azt mutatják, hogy nem értette meg a könyv humorát, s amelyekkel rengeteget ártott a műnek.

Lewis Carroll¹³

Presently she began again.
 'I wonder if I shall fall right through the earth! How funny it'll seem to come out among the people that walk with their heads downward! The Antipathies, I think—' (she was rather glad there was no one listening, this time, as it didn't sound at all the right word)

Kosztolányi Dezső

Most újra rákezdte:
 – Vajjon keresztül esem-e a földgolyón? Jaj, de furi lesz, ha majd ott bukkanok ki, ahol az emberek a fejük tetején járnak. Valahol Amerikában, vagy Ausztriában!
 Évike örült, hogy ezt senki se hallja, mert élt a gyanúpörrel, hogy az utolsó

Szobotka Tibor átdolgozása

Most újra rákezdte:
 – Vajon keresztülesen-e a földgolyón? Jaj, de fura lesz, ha majd ott bukkanok ki, ahol az emberek a fejük tetején járnak, valahol a nyugati sarkon!
 Alice örült, hogy ezt senki se hallja, mert élt a gyanúpörrel, hogy valamit mégsem egészen helyesen mondott.

¹¹ Varró Zsuzsa és Dániel fordítása e jelenetnél sokkal kevésbé szellemes és szerencsés, mint Kosztolányié; az „azt találta helyesnek” formulára való visszakerdezés nehézkessé teszi az állatok párbeszédét (s az sem tiszta, miért az „az”-ról folyik a vita az „azt” helyett), illetve az a poén sem sül el igazán, hanem inkább csak lappang, hogy a Kacska „egy kis békát vagy halacsát” találna helyesnek (CARROLL 2009, 28).

¹² KD egyáltalán nem önkényesen tartotta olyan fontosnak a magyar olvasó nyelvi tapasztalatának működésbe lendítését e regény fordításában. Egy nála jóval későbbi értelmező, Takács Ferenc is a nyelv szerepének reflexióját látja a mű központi téjének: „helytelen, ha a fordítást (a tolmácsolást és a közvetítést) másodlagosnak, a »kész« és »meglévő« eredetihez utólagos segédletként csatlakozó műveletnek tekintjük – ez a tevékenységforma valójában elsődleges, amennyiben mindenféle megértés-értelmezési művelet mintája, egyben paradigmája. Különösen jól érzékelhetővé akkor válik ennek a felismerésnek a fontossága, amikor olyan irodalmi művekkel akad dolgunk, amelyek maguk is vizsgálat alá veszik (vagy értelmezésünkben olybá tűnnek, hogy vizsgálat alá veszik) a nyelvi jelentés, közlés és megértés problematikáját. Azaz olyan jelentésképző aktusok, amelyek a jelentésképződés módzatait és feltételeit vizsgálják, olyan kommunikációs műveletek, amelyek magáról a kommunikációról, annak lehetőségeiről és lehetetlenségeiről közölnek velünk valami lényegeset” (TAKÁCS 2010).

¹³ Az angol szöveget az összevetés megkönnyítése érdekében a magyar fordításokkal párhuzamosan tördeltem.

'—but I shall have to ask them what the name of the country is, you know. Please, Ma'am, is this New Zealand? Or Australia?'

[...]

Down, down, down. There was nothing else to do, so Alice soon began talking again.

'Dinah'll miss me very much tonight, I should think!' (Dinah was the cat.) 'I hope they'll remember her saucer of milk at tea-time. Dinah my dear! I wish you were down here with me! There are no mice in the air, I'm afraid, but you might catch a bat, and that's very like a mouse, you know. But do cats eat bats, I wonder?'

And here Alice began to get rather sleepy, and went on saying to herself, in a dreamy sort of way, 'Do cats eat bats? Do cats eat bats?'

and sometimes,

Do bats eat cats?'

for, you see, as she couldn't answer either question, it didn't much matter which way she put it. She felt that she was dozing off, and had just begun to dream that she was walking hand in hand with Dinah, and saying to her very earnestly, 'Now, Dinah, tell me the truth: did you ever eat a bat?'

(CARROLL 1996, 12, 14)

szót mégsem egészen helyesen mondotta.

– Majd meg kell ám kérdezniem valakit, hogy is hívják azt az országot. „Néni kérem, tessék megmondani, ez itt Ausztria, vagy Ausztrália?”

[...]

Évike zuhant, zuhant, zuhant lefelé. Minthogy pedig semmi egyebet nem tehetett, megint beszélni kezdett:

– Azt hiszem, Cirmos nagyon fog búsulni utánam ma este. – Cirmos a cicája volt. – Remélem, adnak majd neki tejeckét vacsorára. Édes Cirmoskám, de jó lenne, ha itt volnál velem! Az igaz, a levegőben nincsenek egerek. De vannak bőregerek s a bőregér az majdnem olyan, mint a rendes egér.

Vajjon szeretik-e a macskák a bőregeret?

Évike ebben a pillanatban hirtelen elálmosodott, félálomban dűnnyögte:

– Szeretik a macskák a bőregeret?

Szeretik a macskák a bőregeret?

Néha meg így:

– Szeretik a bőregerek a macskát?

Mindegy volt, hogyan mondja, hiszen úgyse tudott rá felelni. Érezte, hogy elszundikál. Éppen azt kezdte álmodni, hogy a Cirmossal karonfogva sétál s nagyon komolyan vallatóra fogja őt:

– Hát Cirmoskám, most valld be őszintén: ettél-e már bőregeret?

(CARROLL é. n., 7–8)

– Majd meg kell ám kérdezniem valakit, hogy is hívják azt az országot. „Néni kérem, tessék megmondani: ez itt Amerika vagy Ausztrália?”

[...]

Alice zuhant, zuhant, zuhant lefelé. Minthogy pedig semmi egyebet nem tehetett, megint beszélni kezdett:

– Azt hiszem, Dinah nagyon fog búsulni utánam ma este. – Dinah a cicája volt. – Remélem, adnak majd neki tejeckét uzsonnára. Édes Dinah, de jó lenne, ha itt volnál velem! Az igaz, hogy a levegőben nincsenek egerek. De vannak bőregerek, s a bőregér az majdnem olyan, mint a rendes egér. Vagy inkább halacskát ennél?

Alice ebben a pillanatban hirtelen elálmosodott, félálomban dűnnyögte:

– Kell a macskának halacska? Kell a macskának halacska?

Néha meg így:

– Kell a halacskának macska?

Mindegy volt, hogyan mondja, hiszen úgyse tudott rá felelni. Érezte, hogy elszundikál. Éppen azt kezdte álmodni, hogy Dinah-val kéz a kézben sétál, s nagyon komolyan vallatóra fogja őt:

– Hát most mondd meg, drága Dinah, milyen ízű a halacska!

(CARROLL 1996, 13, 15)

Alice olyan hosszan zuhan lefelé a Nyuszi sötét üregében, hogy arra gondol, bizonyára keresztülesik a földgolyón, és annak a másik oldalán fog kilyukadni. De nem jut eszébe pontosan az a furcsa idegen szó („Antipodes”), mely a Föld két távoli vidékét (Új-Zélandot és Ausztráliát), vagyis a földgolyó „túlsó oldalát” jelöli az angol nyelvből és gyermeki képzelet felől nézve, s helyette az „Antipathies” (’ellenszenv’, ’ellenérzés’) szót mondja ki. Minthogy rögtön rá is jön, hogy nem a helyes szót használta, gondolatban lejátssza, hogy fog majd útbaigazítást kérni, amikor odaér. Kosztolányi a szó- és iránytévesztést a magyar gyermekek képzeletvilágát felelevenítve Ausztria és Ausztrália hasonló hangzású neveinek felhasználásával fogalmazza meg, teszi érthetővé és érzékletessé. Szobotka – különösen a gyermekközönséghez mérten – jelentősen túlbonyolítja, és ezáltal felfoghatatlanná teszi a tévesztést és a helyzetet, ráadásul ő is kénytelen a magyar olvasóhoz viszonyítani,¹⁴ pedig azt sem tartom kizártnak, hogy ez volt az egyik érv ennek a szöveghelynek az átalakítására. Szobotka olvasója két áttételen keresztül juthat el a „nyugati sarkon” megértéséhez (1. mi keleten vagyunk, 2. keleti és nyugati sark nincs is, csak északi és déli), ami azért is problémás, mert egyik logikai lépcsőfok sem képezi a közvetlen gyermeki tapasztalat alapját, közvetlenül elérhető részét. Szobotka agyoncsapja tehát a humor forrását, az azonnali reakció, megértés lehetőségét. Ezt már csak tetőzi, hogy a „nyugatiság” képzetével semmilyen szinten, még a tévesztés szellemében sem fér össze „Amerika vagy Ausztrália” emlegetése: Szobotka megoldásából tehát minden koherencia hiányzik.

¹⁴ A nyugat–kelet oppozíció Angliából nézve alig hiszem, hogy működtethető lenne, hiszen a Szobotka megfogalmazta gondolat szerint Anglia a keleti pólust kellene képviselje.

Pár sorral lejjebb, még ugyanebben a jelenetben Évike/Alice a cicájára gondol. Mivel egyre jobban elálmosodik, a kérdés, melyet zuhantában magában motyog („Do cats eat bats?”), időnként összezavarodik, a hangok s velük a szavak felcserélődnek: „Do bats eat cats?” – hangzik néha. Kosztolányi – úgy tűnik – egyes versfordításaival ellentétben, itt a hangzás helyett a jelentést, illetve a cselekményt tartotta fontosnak: „Vajon szeretik-e a macskák a bőreget?”, mondogatja magában Évike a kérdést, illetve álmosodva, amikor a szavak felcserélődnek: „Szeretik-e a bőregerek a macskát?”. Szobotka azért, hogy a szavak hangzásával is játszhasson (és bizonyítva, hogy tanult valamit KD-től, de sajnos a rossz tanuló mintájára),¹⁵ kiszélesíti a macskaeledek palettáját: az étlapra kerül egy halacska is, nem törődve azzal, hogy így a történet logikája is megbicsaklik (halacska még a Nyuszi üregében sem volt, Évike/Alice pedig csak a zuhanás közben keletkező közvetlen tapasztalatait fogalmazza meg), arról nem is beszélve, milyen kellemetlen helyzetbe hozza a mű kétnyelvű kiadását, mely az angol és az elvileg pontosan vagy „hüen” fordított magyar szöveg párhuzamos közlésével a nyelvtanulást volna hivatva szolgálni.

Természetesen van olyan változtatás, mely kevésbé az átdolgozó, mint inkább az átdolgozás korának (ötvenes évek) számlájára írható. Az „oh, dear!” felkiáltást Szobotka „Jaj, Istenem!”-ről „De ó, jaj”-ra változtatja, ahogy a Nyuszi bőrkesztyűjét glaszékesztyűvé... Ez utóbbi szükségszerűsége mindazonáltal erősen megkérdőjelezhető, ahogy a fenti példában aláhúzással jelletteké is.

A Szobotka-átdolgozás súlyos hibái, felesleges átalakításai Kosztolányira vetnek rossz fényt, hiszen az ő „klasszikus fordítása” és „mestermunkája”-ként (CARROLL 1996, hátsó borító) jelenik meg és öröklődik immáron generációról generációra a szöveg. Elekes Dóra kritikája is azt mutatja, hogy a nagyon rossz átdolgozás hibái KD számlájára írónak: „Gyerekkoromban megvolt nekem mesekazettán az *Alice Csodaországban*. De egyáltalán nem tetszett, nyomasztónak, kuszának és érthetetlennek találtam, és végül arra jutottam, hogy ehhez én még biztos hülye vagyok, és inkább még egyszer meghallgatom a *Szegény Dzsoni és Árnikát*. Aztán később, felnőtt koromban újra a kezembe került a könyv, s még mindig kuszának találtam és érthetetlennek, ezért arra jutottam, hogy talán mégsem bennem van a hiba, hanem a fordításban. A nevezett fordítás egyébként Szobotka Tibor Kosztolányi-átdolgozása – az eredeti Kosztolányi-szöveg *Évike Tündérországbán* címmel jelent meg, és gyakorlatilag magyarítás, amely igyekszik beszuszakolni *Alice*-t a magyar irodalmi hagyományba –; mindenesetre talán Kosztolányi neve lehet az oka annak, hogy a tekintélytisztelő magyar befogadó-közösségből nem sokaknak jutott eszébe megkérdőjelezni az *Alice Csodaországban* olvashatóságát” (ELEKES 2010). Ha hihetünk a könyvbemutatóról tudósító beszámolóknak, hasonló tapasztalatot fogalmazott meg Varró Zsuzsa és Varró Dániel: „A gyermeki és felnőttkori befogadás egyébként szerinte [Varró Zsuzsa] nagyon eltérő lehet az Aliz-regények esetében, számára például nyomasztó és félelmetes volt gyerekfejjel megismerni, igazából nem kicsiknek való [...]. Mindketten többször visszatérnek a művel való első szembesülésükre. *Hanglemezről hallgatva* talán a hangok is ijesztően hatottak, vélte Dani, meg az, hogy minden szereplő undok, folyton ugráltatják *Alice*-t és parancsolgatnak neki: sok szövegrészlet pedig egyszerűen értelmetlen egy gyereknek, hiszen Carroll nyelvi furcsaságait, paradox fordulatait még nem képesek igazán követni.” (BARRABAN 2010; kiemelés tőlem – J. I.)

¹⁵ A hatodik fejezetnél Szobotka ismét odafigyel a hangzásra (és az önmagukban álló szavak jelentésére), amikor a *Pig and Pepper* címet, amely Kosztolányinál *Paprika és pörpatvar, Békéltenség, bors és bajra* változtatja. Csak sajnos arról feledkezik meg, hogy a fejezet ismét a nyelvi működés egyik sajátosságára, konkrét (az étel túlfűszerezése) és átvitt értelem (a hangulat felfokozottsága) kettősségére épül, ahogy azt KD „A hangulat kétségtelenül paprikás volt” kifejezés szerepeltetésével egyértelműen jelzi. Szobotka e mondatot az alábbira cseréli: „A bors csakugyan szinte úszott mindenfelé”.

Nem tudom, hogy a recenzens, illetve az új fordítók elővették-e az *Évike* eredeti, azaz Kosztolányitól származó szövegét, és összehasonlították-e az átdolgozott változattal, de abban egyetértek, hogy a Szobotka-átdolgozás „élvezhetetlen”. A baj persze az, hogy – hadd hangsúlyozzam még egyszer – nem átdolgozójára, hanem fordítójára vetül rossz fény általa, és a közönség széles rétegei számára e kép hagyományozódik KD fordításszemléletéről és -gyakorlatáról.

Kosztolányinak nagyon kevés fordítását vizsgálta meg alaposan a kritika. De azt hiszem, egyet kell értsünk Henri Meschonnickal, aki szerint „Az irodalom a fordítás próbatétele. [...] Ilyenformán az irodalom számadásra készíti a fordítást”, és „A jó fordítást a történeti siker pragmatikai ismérvei határozzák meg, más szóval az időtállóság, ami nem más, mint a szöveg működése, diszkurzív tevékenység, ami összeköt” (MESCHONNIC 2007, 399, 403). Az értékeléskor KD esetében is mindenképpen szem előtt kell tartásuk ezeket a szempontokat.

Ha érintőlegesen többször szóba hoztam a kétnyelvű kiadás problematikáját, érdemes megjegyezni például, hogy a Noran Kiadó ugyanebben a kétnyelvű sorozatban kiadta Thornton Wilder regényét is Kosztolányi fordításában. Nemcsak az amerikai szerző sikerét jelzi, hanem talán a fordítás elismerését is, hogy a *Szent Lajos király hídja* első megjelenésétől (1935) máig több mint tíz kiadásban jelent meg, köztük kétszer kétnyelvű változatban (Európa, 1977; Noran, 2007). Sajnos azonban a kritika e regényfordítást sem vizsgálta behatóbban.

Érdeemes még egy viszonyítási keretre felhívni a figyelmet, melyben Kosztolányi mint fordító felértékelődik, s ami annál is értékesebb, hogy – legalábbis expliciten – nem fordításkritikáról van szó. Roland Barthes *S/Z* című könyve Balzac *Sarrasine* című novelláját értelmezi mondatról mondatra, s nemcsak narratív struktúráját veszi szemügyre, hanem szövegszervező sajátosságait, illetve a jelentő működését is. Barthes műve magyar fordítóinak, úgy látom, nem kellett nyaktörő mutatványokat végezniük ahhoz, hogy a francia irodalomelmélész értelmezése működőképes maradjon magyarul: Kosztolányi fordítása jól illeszkedik a gondolatmenethez, tehát egy olyan értelmezés fenntartásában vesz részt, amelynek kiindulópontja a novella francia nyelvű változata volt. Másként megfogalmazva, a francia jelentőinek helyébe olyan jelentőket állít, melyek által feloldja a „modern írás problémáját”, és megmutatja, „hogyan törhető át a megszólalás, az eredet, a tulajdonlás fala” (BARTHES 1997, 66).

Töredékes meglátásaimmal arra szerettem volna rámutatni, hogy Kosztolányi „(szép) hűtlensége” lehet, hogy több mint egy árnyalatait vesztett gondolat, s talán *érdemes volna* fordításait a hűség kérdésénél mélyebb szempontok szerint újrazvizsgálni. Mindenesetre nemcsak Kosztolányi, de Babits, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc fordításaival irodalmunk történetében először állnak rendelkezésünkre nagy mennyiségben olyan fordításművek, melyek túléltek az ilyen jellegű alkotások átlagéletkorát, az egy emberöltőt. *Érdemes volna* tehát túllépni azon, hogy a fordításművek értelmezését kizárólag az eredetivel való összehasonlításra korlátozzuk, és időszerű lenne ezeket a műveket, illetve a nyelvek közötti közvetítés kérdését az irodalmi rendszer és működés összetett folyamatainak és jelenségeinek közegében újragondolni.

Bibliográfia

- BABITS Mihály (1979), *Az európai irodalom története*, Budapest, Szépirodalmi.
- BARRABAN (2010), *Egy testvérrel semmi baj sincs. Varró Dániel és Varró Zsuzsa a Könyvfesztiválon*, Könyvesblog, 2010. április 26.
http://konyves.blog.hu/2010/04/26/a_varro_testverek_a_konyvfesztivalon
- Roland BARTHES (1997), *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán, Budapest, Osiris.
- BELIA György (1981), *Utószó*, in BABITS Mihály *Kisebb műfordításai (Traductions mineures)*, Budapest, Szépirodalmi, 411–416.
- Lewis CARROLL (é. n.) [1936], *Évike Tündérorszámban*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső, rajzolta FÁY Dezső, Budapest, Gergely R. kiadása.
- Lewis CARROLL (1996), *Alice's Adventures in Wonderland. Alice Csodaországban*, fordította KOSZTOLÁNYI Dezső, a fordítást az eredetivel egybevetve átdolgozta SZOBOTKA Tibor, [h. n.], Noran.
- Lewis CARROLL (2009), *Aliz kalandjai Csodaországban és a tükör másik oldalán*, ford. VARRÓ Zsuzsa és VARRÓ Dániel, Budapest, Sziget.
- ELEKES Dóra (2010), *Kérlelhetetlen vaslogika*, *Élet és Irodalom*, 2010. március 26.
http://www.es.hu/2010-03-25_kerlelhetetlen-vaslogika
- JÓZAN Ildikó (2009), *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések*, Budapest, Balassi.
- KÁDÁR Judit (2010), *Alice, Gruffacsőr [sic!] és a többiek – Lewis Carroll halhatatlan öröksége*, *Narancs* 2010/9 (március 4.),
<http://www.manca.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=20897>
- KOLOZSY-KISS Eszter (2008), *Kosztolányi Dezső japán versfordításairól*, *Literatura*, 2008/1, 37–68.
- Henri MESCHONNIC (2007), *Fordításpoétika. Irodalom és fordítás*, in JÓZAN Ildikó–JENEY Éva–HAJDU Péter (szerk.), *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, Budapest, Balassi, 399–415.
- POLGÁR Anikó (2003), *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram.
- POLGÁR Anikó (2008), „Sorsod démona, Oedipus”, *Korunk*, 2008. augusztus,
<http://epa.oszk.hu/00400/00458/00140/polgara.html>
- RÁBA György (1969), *A szép hűtlenek. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai*, Budapest, Akadémiai.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (2010), *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram.
- TAKÁCS Ferenc (2010), *Dingidungi? Undi Dundi?*, *Mozgó Világ*, 2010. május,
<http://mozgovilag.com/?p=3376>
- ZÁGONYI Ervin (1986), *Kosztolányi japán versfordításai – forrásaink fényében [1.]*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986/3, 246–274.
- ZÁGONYI Ervin (1990), *Kosztolányi japán versfordításai – forrásaink fényében [2.]*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1990/1, 46–70.